

УДК 37.014.12-055.2(477.52/54) «185/192»

ЖІНОЧИЙ РУХ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ ПІВНІЧНОГО СХОДУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Клочко О.М.,

аспірант кафедри педагогіки

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Стаття присвячена питанню впливу українського жіночого руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття на розвиток жіночої освіти в північно-східному регіоні України. На прикладі Харківської та Чернігівської губерній доведено, що під впливом жіночих організацій та їх окремих представниць в означений період відбулось поширення загальної освіти серед жінок, що мало декілька форм: заснування благодійних жіночих організацій із метою допомоги жінкам у питаннях отримання освіти; організація жіночих клубів, при яких створювалися бібліотеки, читальні, проводились літературні вечори; робота жінок у недільних школах та товариствах поширення грамоти. Важливим фактором розвитку жіночої освіти стала боротьба за можливість вступу жінок до університетів.

Ключові слова: *Північний Схід України, жіноча освіта, жіночі громадські об'єднання, просвітницька діяльність жінок.*

В статье рассматривается вопрос влияния украинского женского движения второй половины XIX – начала XX века на развитие женского образования в северо-восточном регионе Украины. На примере Харьковской и Черниговской губерний доказано, что под влиянием женских организаций и их отдельных представительниц в указанный период произошло распространение общего образования среди женщин, что имело несколько форм: учреждение благотворительных женских организаций с целью помощи женщинам в вопросах получения образования; организация женских клубов, при которых создавались библиотеки, читальни, проводились литературные вечера; работа женщин в воскресных школах и обществах распространения грамоты. Важным фактором развития женского образования стала борьба за возможность высшего образования для женщин.

Ключевые слова: *Северо-Восток Украины, женское образование, женские общественные объединения, просветительская деятельность женщин.*

Klochko O.M. FEMALE'S MOVEMENT AS FACTOR OF ESTABLISHING AND DEVELOPING OF WOMEN'S EDUCATION ON NORTHEAST UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX BEGINNING OF XX CENTURIES

The article is devoted to the problem of influence of female's move in the second half of XIX century on establishing and developing of female's education on North-Eastern region of Ukraine. Was identified, under influence of female associations and their apart representations in the second half of XIX beginning of XX centuries, prevalence of basic general education among women is exemplified by Kharkivska and Chernigivska regions, it had several forms : foundation of charitable female organizations with the aim to help women in a case of receiving education; organization of female clubs in which were created libraries, reading rooms, held literary evenings; women worked at Sundays' schools and organizations where they taught literacy. Struggle for female's ability to enter universities was of great importance on developing of female's education.

Key words: *North-Eastern region of Ukraine, women's education, women's associations, educational activity of women.*

Постановка проблеми. У наш час швидких змін, відколи Україна шукає свій шлях подальшого розвитку, великого значення набуває переосмислення минулого, виважений погляд на історію держави з урахуванням досвіду взаємовпливів демократичних, громадських і освітніх процесів в суспільстві.

Жіноча освіта в нашій державі довгий час мала обмежений (закритий/домашній) характер, і дозволити собі навчання могли далеко не всі представниці різних верств населення. Лише із середини ХІХ століття під впливом громадськості питанням жіночої освіти стала опікуватись держава (уряд).

Уважний аналіз історико-педагогічного доробку засвідчив, що на розвиток жіночої освіти в Україні середини ХІХ – початку ХХ століття впливали наступні фактори: соціально-економічні (внаслідок бурхливого розвитку промисловості постала потреба в кваліфікованих працівниках, зокрема й жіночої статі); політичні (усвідомлення царським урядом необхідності реформ в освітній галузі); суспільно-громадські (появлення громадського руху і його складової – жіночого руху) та історичні (традиції меценатства в галузі освіти).

З огляду на важливість впливу суспільно-громадського руху на розвиток держа-

ви в будь-який історичний період звернемо увагу на український жіночий рух як важливий феномен доби, що набув помітної ваги в XIX ст. Жіночі громадські об'єднання на той час прагнули підвищення соціального статусу жінки, в тому числі й через її просвіту.

Отже, перед нами постає завдання дослідити вплив українського жіноцтва на становлення та розвиток жіночої освіти Північного Сходу України в означений період.

Аналіз актуальних досліджень. Питання впливу жіночого руху на становлення та розвиток жіночої освіти Північного Сходу України другої половини XIX – початку XX століття не було предметом спеціального розгляду вітчизняних науковців. Однак проблема створення жіночих закладів освіти в результаті ініціативи жіночих громад почасти розглядалась М. Рижковою, Т. Сухенко, Т. Шушарою в дисертаційних роботах у контексті дослідження ними генези жіночої освіти в Україні другої половини XIX – початку XX століття.

Особливо значними в цьому плані видаються публікації Т. Сухенко та Т. Шушари, які, вивчаючи соціально-політичні передумови розвитку жіночої освіти в цей час, приділили окрему увагу впливовій ролі прогресивних ідей рівності прав чоловіків та жінок [17; 21].

Деякі аспекти дослідження впливу жіночих громадських організацій на освітню політику означеного періоду й особливості створення жіночих освітніх закладів вивчали Н. Коляда [6], К. Кобченко [3], О. Луценко [7], О. Маланчук-Рибак [8], Т. Мельникова [9], Л. Смоляр [16], О. Хасбулатова [20] та ін., зазначаючи плідну працю громадських організацій у напрямку виборення права жінок на отримання освіти, однакової з чоловіками.

Уважне вивчення наукового доробку дає підстави стверджувати, що питання впливу жіночих громадських організацій на процеси становлення та розвитку жіночої освіти в північно-східному регіоні України висвітлені не достатньою мірою, потребують, з одного боку, узагальнення даних, з іншого, – більш детального опрацювання з урахуванням регіональної складової.

Постановка завдання. Отже, мета дослідження полягає в розкритті значення діяльності жіночих громадських організацій у становленні та розвитку жіночої освіти на Північному Сході України в другій половині XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Аналіз джерельної бази засвідчив, що вплив жіночих громадських організацій на процеси становлення та розвитку жіночої освіти в середині XIX – на початку XX століття мав де-

кілька напрямів. Розглянемо їх послідовно, використавши існуючий науковий доробок.

Одним із напрямків допомоги жінкам в отриманні освіти та подальшого працевлаштування стало створення добродійних жіночих організацій, які починають засновуватись спочатку у великих містах. На це вказує Л. Смоляр, яка зазначає, що культурно-просвітницька діяльність представниць жіночих об'єднань (створення недільних шкіл, викладання в сільських навчальних закладах, організація народних читань тощо) була важливою складовою діяльності добродійних організацій [16].

Регіональні архівні джерела підтверджують цей факт. Зокрема, привертає увагу діяльність одного з помітних жіночих громадських об'єднань Північного Сходу України Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок (створене в 1902 р.). Документи, що збереглися і були надруковані на початку XX ст., підтверджують важливу роль товариства в поширенні освіти серед жінок в регіоні. Так, у статутних положеннях організації прописано запровадження систематичних курсів ыз предметів наукових і професійних, організацію школи та дитячого садочку для дітей, бібліотеку та читальню [18, с. 3]. Установчими зборами головою було обрано Л. Єфимович, серед членів товариства визначались своєю працею О. Єфименко, Х. Алчевська, Н. Кропивницька, М. Раєвська та ін.

Зазначимо, що Товариство динамічно розвивалось, про що свідчать наступні дані: на початку 1903 року кількість його учасниць складала 602 особи, а в 1914 році – 1055 осіб [11, с. 4]. Заслуговує на увагу той факт, що вже в 1905 р. товариством були організовані курси за професійним спрямуванням із вивчення стенографії, бухгалтерії, англійської, німецької, французької мов, пізніше – української мови [10, с. 32]. У 1913 році товариство налічувало значну кількість установ: дитячий садок, початкову школу, змішану гімназію, бібліотеку, літературно-художній гурток, курси дошкільного виховання [11, с. 32].

Вартою уваги є і діяльність Чернігівського Товариства в справі розвитку жіночої освіти «Групи батьків», за сприянням якого в Чернігові (1911 р.) та в селищі Шостка Глухівського повіту (1914р.) були створені громадські гімназії [14].

Ще одним прикладом діяльності жіночих об'єднань ставали створювані ними жіночі клуби, при яких організовувались бібліотеки, читальні, лекторії, організовувались літературні вечори. Варто зазначити, що на теренах Російської імперії народні читання були однією з найпопулярніших форм по-

зашкільної освіти для поширення серед населення елементарних загальноосвітніх, професійних і прикладних знань. Вони влаштовувалися у святкові дні й супроводжувались тіньовими картинами за участю хору, а іноді й оркестру.

Усе це, на думку дослідників, мало неабияке значення для поширення просвіти серед жінок.

Особливої уваги варта діяльність окремих представниць жіноцтва Чернігівщини. Так, у 1905 році в Народному Домі м. Чернігів за ініціативи Марії Заньковецької відкрилася народна бібліотека-читальня, книжковий фонд якої налічував 750 примірників, а користувались фондами робітники, ремісники, учні навчальних закладів. Дружина М. Коцюбинського, Віра Коцюбинська приймала участь у заснуванні та діяльності Чернігівського товариства «Просвіта», що розпочало роботу в 1906 р., була членом комісії з народної освіти. Ганна Барвінок, дружина П. Куліша, для бібліотеки товариства «Просвіта» надіслала власні твори та твори свого чоловіка, зробила матеріальну пожертву на її розвиток [19, с. 186, 189].

Серед активних учасниць громадських жіночих організацій дослідники називають відомих українських жінок, що, безперечно, внесли вагомий внесок у вітчизняну культуру та освіту: Христину Алчевську, Ольгу Кобилянську, Олену Пчілку, Софію Русову, Лесю Українку та ін. [16, с. 296–331]. Суттєвим кроком у процесі розвитку народної освіти, зокрема жіночої, стала робота, здійснювана ними в межах товариств поширення грамоти, що почали виникати з 1857 року з ініціативи М. Пирогова.

Відомо, що Харківське товариство грамотності вирішило розпочати справу організації власних шкіл із першого року свого існування (1869 р.). Зазначимо: всі початкові навчальні заклади Товариства поділялися на три групи: щоденні загальноосвітні, ремісничі та недільні. Серед навчальних закладів товариства жіночими були: Сумське жіноче училище, Харківська ремісничка та Богодухівська жіночі школи, недільна школа в Харкові [4].

Цікаво, що вже на другому десятилітті свого існування Товариство розпочало систематичне проведення народних читань, спочатку в містах, а після поширень правил про народні читання від 1876 р. на повіті – і в селах Харківської губернії; відкривались одна за одною народні бібліотеки-читальні; серед народних мас розповсюджувались примірники дешевих книг – найдоступнішого із засобів позашкільної освіти.

Ретельного вивчення потребує заснування при товариствах поширення грамот-

ності недільних шкіл – шкіл народної освіти, доступної та зрозумілої. Важливим завданням, яке ставили перед собою засновники недільних шкіл, було поширення знань та підвищення освітньо-культурного рівня населення, розумове виховання та розвиток дітей і дорослих, моральне виховання та розвиток учнів, соціалізація особистості дітей і дорослих [5, с. 88–89].

Як зазначають науковці (В. Білан, Г. Журахівський, Н. Коляда, Л. Смоляр та ін.), недільні школи мали статус безоплатних народно-просвітницьких закладів, були відкриті для всіх бажаючих, незалежно від статі, суспільного становища, національності та віросповідання. Перша така школа з'явилась у Києві в 1859 р. Пізніше навчальні заклади зазначеного типу почали з'являтися у Харкові, Чернігові, Ніжині. Заняття в недільних школах відбувалися виключно в неділю. І хоча після закінчення недільних шкіл жінки не отримували жодних документів, перебільшити вплив цих закладів на поширення освіти серед жінок, як вважають дослідниці цього питання, неможливо. Важливо зазначити, що в змішаних недільних школах жінки з непривілейованих станів отримали доступ до навчання на рівні з чоловіками.

У Недільній школі Харківського товариства поширення грамотності викладала Є. Ковальська, а С. Русова організувала літературні читання. Х. Алчевська давала безкоштовно в користування товариства колекції картин для народних читань, за ініціативи Л. Єфимович була створена безоплатна бібліотека читальна для найбідніших верств [16, с. 260]. Усього Товариство налічувало 5 повітових недільних шкіл і проіснувало до 1915 року.

Відмітимо, що, засновуючи недільні школи та працюючи в них, жінки прагнули розкрити творчі методи навчання, а не обмежувалися регламентованістю у викладанні закону божого, читання, писання й основ арифметики. Це підтверджує і дослідниця О. Маланчук-Рибак, яка вважає, що для активних жінок у цей період неабиякого значення набуває інтелектуальна емансипація та самореалізація [8, с. 189].

На думку Л. Смоляр, недільні школи для жінок 60-х років XIX ст. не були простими культурними починаннями. То був суспільний рух, до якого підходили жінки із захватом та запалом, як до першої спроби прикласти на ділі ті демократичні ідеї служіння народу, про які говорила тогочасна передова література [16, с. 253].

Просвітницьку діяльність жінок як форму реалізації соціальної активності розглядає і російська дослідниця Т. Мельникова [9]. Схожої думки додержується і О. Хасбула-

това, яка вивчає жіночий рух як фактор соціального прогресу і робить висновок, що досягнення стратегічної мети (рівноправ'я жінок у суспільному житті) можливо за умови реформування жіночої освіти [20]. Отримання жінками реальної рівноправності з чоловіками обумовлено, зокрема, зростанням освіти жіноцтва і поширенням сфери його громадських свобод, як вважає дослідниця феміністичного руху в Сумах О. Луценко [7, с. 124].

Ще одним важливим напрямком діяльності жіночих громадських об'єднань в освітній галузі слід вважати здобуття можливості вступу жінок до університетів. На це вказує і представниця української діаспори М. Богачевська-Хом'як [1], яка зазначає, що отримання жінкою вищої освіти було передумовою здобуття національних і громадських прав нарівні з чоловіками.

Уважне вивчення цього питання показує, що прагнення жінок здобути вищу освіту вилилось у зверненнях від самих жінок, від професорсько-викладацького складу університетів, більшість яких висловлювала готовність викладати на курсах, та від представників громадськості. Так, за участю О. Косач, О. Єфименко, Л. Єфимович, А. Новицької та ін. було розроблено проект статуту Вищих жіночих курсів (ВЖК), і вже в 1907 році на клопотання Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок Міністерство народної освіти дало згоду на їх відкриття [12].

Вищі жіночі курси в Києві існували з 1878 р. до 1889 р. – I період, II період – з 1906 р. до 1920 р.; у Харкові – з 1907 р. до 1920 р., в Одесі – з 1906 р. до 1920 р. [16, с. 101–106]. Зазначимо, що навчальні програми ВЖК не відрізнялись від університетських, тому потребували відповідної підготовки, яку слухачки отримували на той час у жіночих середніх навчальних закладах. Це стало поштовхом для становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти в регіоні. Проте варто уваги, що повного рівноправ'я з випускниками університетів так і не було досягнуто.

Цікавим феноменом означеного періоду стали відкриті в 1916 р. в м. Ніжин приватні історико-філологічні жіночі курси, що мали словесне та історичне відділення. Слухачки курсів мали змогу здобувати історико-філологічну освіту в обсязі програм історико-філологічних факультетів [13], що було на той час помітним прогресивним, хоча і поодиноким явищем.

Висновки. У наукових доробках, проаналізованих нами, проблемні питання становлення та розвитку жіночої освіти, пов'язані з діяльністю жіночих громадських організацій,

розглядаються переважно в контексті загальних процесів реформування жіночої освіти або як фактор соціального прогресу.

Але уважне вивчення на підставі доступної джерельної бази, зокрема й історико-архівних матеріалів, питання впливу жіночих громадських об'єднань на становлення та розвиток жіночої освіти в Північно-Східній Україні дає підстави для наступних висновків.

Під впливом жіночих організацій та їх окремих представниць в означений період відбулось поширення загальної освіти серед жінок, що мало декілька форм: заснування благодійних жіночих організацій із метою допомоги жінкам в питаннях отримання освіти; організація жіночих клубів, при яких створювалися бібліотеки, читальні, проводились літературні вечори; робота жінок у недільних школах та товариствах поширення грамоти. Важливим фактором розвитку жіночої освіти стала боротьба за можливість вступу жінок до університетів. Це стало поштовхом для становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти в регіоні.

Отже, спираючись на існуючу джерельну базу, можна стверджувати, що жіночий рух на українських землях у другій половині XIX – на початку XX століття був вагомим чинником становлення та розвитку жіночої освіти, зокрема в регіоні Північного Сходу, сприяв поширенню освіти серед жінок різних верств населення і її реформуванню. Завдяки цим процесам жінки отримали змогу та бажання реалізувати себе не тільки в якості матері та господині, а й активної громадянки суспільства, що через свою працю та навчання мала можливість до саморозкриття та самовдосконалення. Назване питання може слугувати темою подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
2. Добровольська В.А. Політика царського уряду в сфері національної освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття / В.А. Добровольська // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя. – 2007. – Вип. XXI. – С. 84–86.
3. Кобченко К.А. Слухачки Київських вищих жіночих курсів: груповий портрет / К.А. Кобченко // Етнічна історія народів Європи / КНУ імені Тараса Шевченка. Ін-т політичних та етнопольтичних досліджень НАН України. – 2001. – Вип. 12. – С. 49–54.
4. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т.В. Коломієць. – Харків : Фірма «Консум», 1998. – 192 с.
5. Коляда Н.М. Гуманістична спрямованість діяльності недільних шкіл України другої половини XIX –

початку ХХ ст. / Н.М. Коляда // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди: Науково-теоретичний часопис. – Переяслав-Хмельницький, 2003 – С. 159–164.

6. Коляда Н.М. Українські громадські об'єднання і недільні школи (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н.М. Коляда // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укладачі В.Й. Борисенко, К.О. Баханов, П.В. Дмитренко. – Вип. 46. – Київ–Бердянськ, 2002. – С. 52–57.

7. Луценко О.А. Феміністський рух у Сумах в 1917 році, як складова частина жіночого руху на Україні / О.А. Луценко // Матеріали ІІ Сум. обл. наукової історико-краєзнавчої конференції (ч. 1, Історія). – Суми, 1994. – С. 124–128.

8. Маланчук-Рибак О.З. Жіночий рух як ідеологія і практика суспільних змін / О.З. Маланчук // Основи теорії гендеру. – К. : «КІС», 2004. – С. 182–219.

9. Мельникова Т.А. Женское движение в России: традиции и инновации / Т.А. Мельник. – М. : Мысль, 2000. – 181 с.

10. Отчет Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1906 г. – Х. : Тип и лит. Н. В. Петрова, 1907. – 36 с.

11. Отчет Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин с 1 июля 1913 по 1 июля 1914 год. – Х. : Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1915. – 96 с.

12. Отчёт о деятельности Харьковских высших женских курсов, учреждённых Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1914 год. – Х. : Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1915. – 76 с

13. Отчет о состоянии Нежинских историко-филологических курсов за первые два года их существования 1916–1917 гг. (1917–1918 гг.). – Оп. 1 – Спр. 2. – 11 арк.

14. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916–1917 гг. – К. : Тип. Т-ва Кушнерев и К, 1917. – 815 с.

15. Рижкова М. Статус жінки у суспільстві та жіноча освіта у ХІХ столітті / М. Рижкова // *Studia methodologica*. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 26. – С. 27–31.

16. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.: сторінки історії: монографія / Л.О. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1998. – 408 с.

17. Сухенко Т.В. Роль громадськості та приватних осіб у створенні в Україні середніх жіночих закладів (ХІХ – поч. ХХ ст.) / Т.В. Сухенко // Початкова школа. – 1997. – № 8. – С. 56–59.

18. Устав Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. – Х. : Тип. Г. Б. Молчадского, 1905. – 8 с.

19. Фомська С. Становлення та діяльність Чернігівської просвіти / С. Фомська // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 185–193.

20. Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917) / О.А. Хасбулатова. – Иваново, 1994. – 135 с.

21. Шушара Т.В. Передумови становлення жіночої освіти в Таврійській губернії / Т.В. Шушара // Альманах КГУ : Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу й студентів. Серія: Педагогіка. – Ялта, 2005. – Вип. 7. – С. 52–55.